

فرهنگ مختصر اصطلاحات
دیوانی شبه قاره (عصر اکبر شاه)

ثریا پناهی

سروشخانه: پناهی، ثریا، ۱۳۴۵ -
 عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه قاره (عصر اکبرشاه) / ثریا پناهی.
 مشخصات نشر: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۸.
 مشخصات ظاهری: هشت، ۱۲۹ ص.
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۶-۸۱۷-۹
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه: ص. [۱۲۵] - ۱۲۹.
 یادداشت: کتاب حاضر پایان نامه دکتری نویسنده می باشد.
 موضوع: اکبر، امپراتور هند. ۹۵۰ - ۱۰۱۴ ق.
 موضوع: Akbar, Emperor of Hindustan, 1542-1605
 موضوع: سازمان های دولتی -- هند -- تاریخ -- قرن ۱۰ ق. -- اصطلاح ها و تعبیرها
 موضوع: Administrative agencies -- India -- History -- 16th century -- Terminology
 موضوع: زبان مغولی -- اصطلاح ها و واژه ها
 موضوع: Mongolian language -- Glossaries, Vocabularies, etc
 موضوع: فارسی -- هند -- اصطلاح ها و واژه ها
 موضوع: Persian language -- India -- Terms and phrases
 شناسه افزوده: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
 Elmi - Farhangi Publishing Co : شناسه افزوده
 رده بندی کنگره: ۱۳۹۸ ۴۰۹ پ / JQ۲۳۱
 رده بندی دیویی: ۳۲۰/۹۵۴
 شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۶۰۳۲۷

فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه قاره (عصر اکبرشاه)

ثریا پناهی

تهران: نخست: ۱۳۹۸

شماره پان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده سازی: انتشارات علمی و فرهنگی
 لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه -
 حق چاپ محفوظ است

انتشارات علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کد پستی: ۸۸۸۰۱۵۱، کد پستی: ۲۵؛ کد پستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۸۸۸۰۱۵۲؛ پست: ۸۸۸۰۱۵۱
 آدرس اینترنتی: www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir
 وبسایت فروش آنلاین: www.elmifarhangi.com
 فروشگاه مرکزی (پرنده آبی): خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، بین بلوار گلشهر و ناهید، ابتدای کرچه گلفام، پلاک ۷۲؛ تلفن: ۲۲۰۲۴۱۴۰-۳

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۶۶۹۶۳۸۱۵-۱۶ و ۶۶۴۰۰۷۸۶
 فروشگاه دو: میدان هفت تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛ تلفن:

۸۸۳۴۳۸۰۶-۷

فهرست مطالب

هفت	دربارهٔ اثر
۱	مقدمه
۵	ساختار این فرهنگ
۹	جدول‌ها
۱۳	متن فرهنگ
۱۰۳	پیوست (فهرست سرواژه‌ها)
۱۲۵	کتابنامه

مقدمه

بررسی تاریخی دیوان سالاری این واقعیت را آشکار می‌کند که شبه‌قاره آخرین توقفگاه و ایستگاه تشکیلات دیوانی و دیوان‌سالاری در خارج از مرزهای ایران بود.^۱

زبان فارسی در عصر اکبر شاه گورکانی (حکومت: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق/ ۱۵۵۵-۱۶۰۵ م)، سومین پادشاه (گورکانی) تیموری هند، پس از گذراندن فرازونشیب‌هایی، خود به گونه‌ای بدل گردید که بذر آن در دوران سلاطین هند، به‌ویژه لودیان، کشیده شد و در عصر فرمانروایی مغولان هند به بار نشست. بنیاد حکومت گورکانیان (تیموریان هند) بر مبنای میراث تیموریان ایران و مادریان هنر و اقتباسی از حکومت‌داری سلاطین هند، یعنی جریانی منتج از تمدن جامعه و فرهنگ هند و مغول بود.^۲

دو سلسله حکومتی به موازات یکدیگر وارثان مشترک میراث فرهنگی مغول‌ها بودند: مغولان هند^۳ از طریق تیموریان و صفویه از طریق

1. Mohiuddin, *The Chancellery and Persian Epistolography Under The Mughals*, pp. 25-27.

2. Mughals

تر کمانان پیش از خود. مقایسه ساختار تشکیلات حکومتی و سازمان‌های اداری صفویان و مغولان هند شباهت‌های این دوره را نشان می‌دهد. ایجاد اصطلاحات رسمی از دورهٔ بابر و همایون آغاز شد. اصطلاحات دیوانی رایج در نهادهای اداری عصر اکبر شاه، سومین پادشاه بابری، که از دوران مهم در تاریخ شبه‌قاره به لحاظ سیاست‌گذاری در امور کشورداری، اداری، نظامی، آزاداندیشی و تحولات دینی و اجتماعی محسوب می‌شود، موضوع فرهنگ حاضر است.

ما اینم که دربارهٔ اصطلاحات دیوانی و دیوان‌سالاری در شبه‌قاره فرهنگ ریشه و اثر خاصی تهیه نشده است که از نظر ساختار به کتاب‌های اصطلاحات در دورهٔ غزنوی و سلجوقی تألیف حسن انوری یا فرهنگ اصطلاحات دیوانی دورهٔ مغول تألیف شمس شریک امین مانند باشد؛ فرهنگ اصطلاحات لاهنامه‌ای که علاوه بر محققان در عرصهٔ ایران و شبه‌قاره، محققانی از فرانک‌نگاران، واژه‌شناسان، فعالان واژه‌گزینی، مصححان نسخه‌های خطی و مؤلفان مقاله‌های دانشنامه‌ای و مترجمان داشته باشد.

هرچند در زمینهٔ فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره پژوهش‌هایی پراکنده و ماندگار انجام شده است و می‌توان برخی راین واژه‌ها و اصطلاحات را در آن‌ها یافت، تا امروز اثری مجزا به صورت واژه‌نامهٔ توصیفی دربارهٔ اصطلاحات دیوانی تألیف نشده است. فرهنگ‌های موجود در شبه‌قاره غالباً عمومی‌اند و روش‌های فرهنگ‌نویسان در زمینهٔ اوانرسی به سبک‌های سنتی، یعنی قیاسی یا توصیفی، بوده و شیوه‌های مؤلفان آن‌ها در بخش تعریف و ریشه‌شناسی نیز تابع نظامی مشخص نبوده است. البته از فرهنگ‌های امروزی نباید فرهنگ لغت چندزبانهٔ آریان^۱ را از نظر

۱. چندر شیکهر (با مدیریت و ویراستاری)، فرهنگ آریان (فارسی - هندی، انگلیسی و اردو)، ۶ دفتر، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی راینی فرهنگی جمهوری اسلامی، ۱۳۸۶-۱۳۸۸.

دور داشت. این واژه‌نامه عمومی از پشتکار ایران‌دوستان و فارسی‌پژوهان هندی، نظیر استاد چندرشیکهر، خبر می‌دهد که تاکنون شش مجلد آن بر اساس فرهنگ فارسی معین و با رعایت معیارهای فرهنگ‌نویسی امروزی در دهلی به چاپ رسیده است.

جای بسی شکرگزاری است که در ایران شمار فرهنگ‌های تخصصی در زمینه‌های متعدد رو به افزایش است و این خود نمایانگر تحول در ریش فرهنگ‌نویسی و پاسخ متخصصان به نیازهای جامعه علمی است. از جمله این فرهنگ‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: فرهنگ اصطلاحات دوره تجار از یحیی مدرسی، حسین سامعی و زهرا صفوی مبرهن (۱۳۸۶). فرهنگ ریشه‌شناختی فارسی تألیف محمد حسن دوست (۱۳۹۳)؛ ویراست، تاریخ و اساس اشتقاق زبان فارسی تألیف پاول هورن و هاینریش هوبشمن و ترجمه جلال خالقی مطلق در قالب فرهنگ ریشه‌شناسی فارسی با ترجمه و اسافات جلال خالقی مطلق (۱۳۹۳)؛ فرهنگ توصیفی دستور زبان فارسی تألیف آلاءالدین طباطبائی (۱۳۹۵)؛ فرهنگ توصیفی دستور تاریخی از احسان چنگیزی (۱۳۹۵).

فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌ها با توجه به روش گردآوری آن‌ها به دو گروه تاریخی و هم‌زمانی تقسیم می‌شوند. در این بخش حاضر رویکردی تاریخی اختیار شده است و می‌توان آن را اولین دفتر فرهنگ جامع اصطلاحات دیوانی دوران «مغولان هند» (گورکیان یا تیموریان یا بابریان) به شمار آورد که تدوین آن می‌تواند پیش‌درآمدی برای تهیه فرهنگ جامع اصطلاحات دیوانی دوره تیموریان هند باشد که به تدریج با تخصیص دفترهایی متعدد (نظیر عصر بابر، همایون، جهانگیر، شاهجهان، اورنگ‌زیب و اخلاف آنان) فراهم خواهد آمد.

این دفتر اقتباسی از رساله دکتری این جانب با عنوان «فرهنگ توصیفی اصطلاحات دیوانی در شبه‌قاره (عصر اکبرشاه)» است که در سال ۱۳۹۴ در «پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی» ارائه

و دفاع شد. سرواژه‌های آن بر اساس چند متن مهم تاریخی عهد اکبر شاه، یعنی آئین اکبری ابوالفضل علامی، اکبرنامه از همان نویسنده، منتخب‌التواریخ عبدالقادر بدایونی و طبقات اکبری خواجه نظام‌الدین احمد هروی، فراهم آمده است و می‌توان آن را گزیده‌ای از واژه‌ها و اصطلاحات دیوانی عصر اکبر شاه گورکانی دانست. متونی که این مدخل‌ها از آن استخراج شده، نماینده گونه فارسی هندوستانی است؛ گونه‌ای که حاصل یا متأثر از مناسبات و تعامل‌های زبانی و غیرزبانی جوامع مختلف ایران و شبه‌قاره در دوره‌های تاریخی هند میانه بوده است. گونه زبانی پیش گفته در قالب جامعه مهمان در طیف زبانی و تاریخی بسیار طولانی آثار ارزشمند شده است.

برخی اصطلاحات نشان‌دهنده تحولات معنایی و تغییراتی حاصل از واژه‌سازی در واژه‌های ترضی فارسی موجود در زبان‌های شبه‌قاره، نظیر اردو و هندی، است که به‌سبب توجیه است. تعاریف و معانی مدخل‌ها همان تعاریف تاریخی در فرهنگ‌های لغت شبه‌قاره است تا بافت و ساختار زبانی نیز نشان داده شود؛ ضمن اینکه سیر تاریخی شواهد هم بیان شده است؛ به این نکته اگر واژه در دوره‌هایی نظیر غزنوی، سلجوقی، مغول، صفوی، افشاری و قاجاری تداول داشته، به آن نیز اشاره شده است.

نگارنده در تهیه این فرهنگ به اصول و معیارهای فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار توجه داشته است.